

Egyesek szerint a tartalmi és a formális igazságosság valójában többnyire együtt jár, s így legalábbis a rendkívül igazságatlan intézmények sohasem vagy csak ritkán működtethetők pártatlanul és következetesen.⁶ Szerintük azok az emberek, akik fenntartják és kiaknázzák az igazságtalan intézményeket, s minden lelkiismeret-furdalás nélkül megtagadják mások jogait és szabadságait, nem sokat aggályoskodhatnak olyankor sem, amikor a jog uralma keresztezi érdekeiket. A törvények rendszerint elkerülhetetlen homályossága és az értelmezésük számára megengedett nagy szabadság a döntések meghozatala során ráadás nyességre bátorít, s ezt csak az igazságossághoz való ragaszkodás ellensúlyozhatja. Azt mondják tehát, hogy ahol megtaláljuk a formális igazságosságot, a jog uralmát és a jogos várakozások tiszteletét, ott valószínűleg tartalmi igazságosságot is találunk. A szabályok pártatlan és következetes betartásának, a hasonló esetek hasonló kezelésének és a közös normák alkalmazásából származó következmények elfogadásának vágya szorosan összefügg azzal a vágygal vagy legalábbis hajlandósággal, hogy elismerjük mások jogait és szabadságait, s hogy méltányosan osszuk meg a társadalmi együttműködés előnyeit és hátrányait. Az egyik vagy rendszerint a másikhoz társul. Ez a meggyőződés bizonyára nem alapatlan, én azonban itt nem vizsgálom meg, hiszen amíg nem tudjuk, melyek a tartalmi igazságosság legelfogadhatóbb elvei, s hogy az emberek milyen feltételekkel hagyják jóvá és alkalmazni azokat, addig ezt nem ítéltük meg megfélemlően. Majd ha megértettük ezeknek az elveknek a tartalmát, valamint az értelemben és az ember attitűdökben gyökerező alapjukat, akkor majd talán abban a helyzetben leszünk, hogy megállapíthajuk, vajon a tartalmi és a formális igazságosság együtt jár-e.

11. § AZ IGAZSÁG OSSZÁG KÉT ELVE

Most bemutatom első megközelítésben az igazságosságnak azt a két elvét, amelyeket az eredeti helyzetben a felek, úgy gondolom, kiválasztának. Itt csak a legáltalánosabb magyarázatok-

⁶ Lásd Lon Fuller: *The Morality of Law* (A jog erkölcsel). New Haven, 1964, Yale University Press, IV. fejezet.

ra szorítkozom, így az első megfogalmazás csupán megközelítő jellegű. A gondolatmenet során újra és újra megfogalmazom majd az elveket, s így mind közelebb jutunk a jóval később megadott végleges alakjukhoz. Úgy vélem, e módszer lehetővé teszi, hogy a dolog természetétől szerint haladjunk a kifejtés során. Lássuk akkor a két elv első megfogalmazását.

Először: minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra.

Másodsor: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy

a) okkal várhassuk, hogy mindenki számára előnyösek, s ugyanakkor

b) olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak.

A második elvben van két homályos jelentésű kifejezés, nevezetesen a „mindenki számára előnyösek” és a „mindenki előtt nyitva állnak”. Értelmük pontosabb meghatározása a 13. §-ban majd az elv újabb megfogalmazásához vezet. Az első elv értelmezésével a 39. §-ban foglalkozom, a két elv végső rögzítésére pedig a 46. §-ban kerül sor.

Általánosságban azt jegyzem meg először, hogy a két elv – mint már mondtam – elsősorban az alapszerkezetre vonatkozik. Ezeknek kell kijelölniük a jogokat és kötelezéseket, s ezeknek kell szabályozniuk a társadalmi és gazdasági előnyök eloszlását. Amint megfogalmazásuk is sugallja, előfeltételük az alapszerkezet két, többé-kevésbé élesen elkülönülő részre osztása: az egyik részre az első, a másikkra a második elv vonatkozik. Az elvek szétválasztják a társadalmi rendszeren belül azokat a vonatkozásokat, amelyek meghatározzák és garantálják az egyenlő polgári státusz szabadságait, illetve azokat a szabadságokat, amelyek körülhatárolják és megalapozzák a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket. A polgárok alapszabadságai nagyjából a következők: a politikai szabadság (a választójog és a hivatalviselés joga), együtt a gyűlekezési szabadsággal és a szólásszabadsággal, a lelkiismereti szabadság és a gondolat szabadság, a személyi szabadság és a (személyi) tulajdon szabadsága, valamint a jog uralmának fogalmával meghatározott szabadság az önkényes letartóztatással és fogva tartással szemben. Az első elv e szabadságok mindegyikének egyenlőségét

követeli meg, mivel egy igazságos társadalom polgárainak ugyanazokkal az alapvető jogokkal kell rendelkezniük.

A második elv első megközelítésben a jövedelmi és vagyoni megosztásra, valamint arra szervezeti felépítésre vonatkozik, amely a hatalom és a felelősség, illetve az alá- és fölítrendeltség különbségeire épít. A vagyon és a jövedelem megosztásának nem kell feltétlenül egyenlőnek lennie, csupán az szükséges, hogy mindenki számára előnyös legyen, s ugyanakkor mindenki betölthesse a felelős hatalmi és hivatali pozíciókat. A második elvet azzal alkalmazzuk, ha elérjük, hogy a tisztségek mindenki előtt nyitva álljanak, majd pedig e kikötés szerint úgy alakítjuk a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket, hogy azok mindenki számára előnyösek legyenek.

Az elveket sorrendben kell alkalmazni: előbb az elsőt, s csak azután a másodikat. E sorrend azt jelenti, hogy az első elv által megkívánt egyenlő szabadság intézményeitől való eltérést nem lehet igazolni vagy ellensúlyozni az így elérhető nagyobb társadalmi és gazdasági előnyökkel. A vagyon és a jövedelem megosztása, illetve a hivatali hierarchia nem állhat ellentétben sem az egyenlő polgári státusz szabadságaival, sem az esélyek egyenlőségével.

Nyilvánvaló, hogy az elvek tartalma meglehetősen sajátos, s hogy elfogadásuk olyan feltevéseken múlik, amelyek magyarázatára és igazolására alkalmasint majd sort kell kerítenem. Amint haladunk előre, világossá válik, hogy az igazságosság elmélete miként függ a társadalomtól. Jelenleg csak azt kell megfigyelnünk, hogy a két elv (és ez összes megfogalmazásukra áll) egy általánosabb felfogás sajátos esete. Ezt a következő módon fejezhetjük ki:

Minden társadalmi értéknek – szabadságnak és lehetőségeknek, jövedelemnek és vagyonnak, valamint az önbecsülés alapjainak – egyenlően kell megosztania, hacsak valamelyikük vagy mind egyikük egyenlőtlenségére nem előnyös mindenki számára.

Az igazságtalanság így egyszerűen olyan egyenlőtlenség, ami nem mindenkinek előnyös. Ez természetesen rendkívül homályos és értelmezésre szorúl.

Tegyük fel első lépésként, hogy a társadalom alapszerkezete elosztási bizonyos alapvető javakat, azaz olyan dolgokat, amelyek-

re feltehetőleg minden ésszerűen gondolkodó ember igényt tart. E javakra általában szükség van, bármi legyen is valakinek az ésszerű életcélje. Es az egyszerűség kedvéért tegyük fel azt is, hogy a társadalmilag elosztott főbb alapvető javak a szabadság és a jog, a hatalom és a lehetőség, a jövedelem és a vagyon. (A könyv harmadik részében döntő szerepet kap majd az önbecsülés alapvető java.) Ezek alapvető társadalmi javak, szemben az alapvető természeti javakkal, például az egészséggel és az életkedvvel, vagy az értelemmel és a képzelőerővel. Az alapszerkezet ez utóbbiak birtoklására is kihat, mégsem függnek attól annyira közvetlenül. Gondoljunk el tehát egy olyan kiinduló társadalmi szerkezetet, amelyben egyenlően oszlanak meg az alapvető társadalmi javak: mindenkinnek egyformán a jogai és kötelességei, mindenkinnek egyenlő a vagyoni és jövedelmi részesedése. Ez az állapot mércét kínál minden változtatás megítéléséhez. Ha ehhez az elképzelt kiinduló állapothoz képest mindenki jobban járna a vagyon és a szervezeti hatalom bizonyos egyenlőtlenségeivel, akkor ezek megfelelnek az általános felfogásnak.

Nos, legalábbis elméletleg lehetséges, hogy az embereket megfelelően kárpótolná valamelyik alapvető szabadságuk feladásáért az azzal elérhető társadalmi és gazdasági nyereség. Az igazságosságra vonatkozó általános felfogás csak annyit kíván, hogy mindenkinnek javuljon a helyzete, de azt nem határozza meg, hogy az egyenlőtlenség milyen fajtaít engedhetjük meg. Nem szükséges itt olyan szélsőségekre utalnunk, mint amilyen az önkéntes rabszolgaság. Elég annyit elképzelnünk, hogy az emberek lemondanak bizonyos politikai jogokról, mert számottevő anyagi előnyöket kapnak cserébe, s mert e jogok gyakorlásával egyébként is csak elenyésző mértékben tudják befolyásolni a politika alakulását. A két elvet úgy állítottuk fel, hogy kizárja az ilyen cserét: mivel meghatározott sorrend van közöttük, nem engedik meg az alapvető szabadságok elcserelését gazdasági vagy társadalmi nyereségekre. Az elvek sorrendje láthatóvá teszi, hogy előnyben részesítünk bizonyos alapvető társadalmi javakat. Ha ez ésszerű, akkor a sorrend elfogadása is az.

A méltányosságként felfogott igazságosság felépítésénél jó-részt figyelmen kívül hagyom az igazságosság általános felfogását, s inkább a rangsorolt két elv sajátos esetét vizsgálom.

Ennek az az előnye, hogy így mindjárt felismerjük az elsőbbség problémáját, és keresni kezdjük megoldásának elveit. Az egyik ilyen elv azokból a feltevésekből olvasható ki, amelyek szerint indokolt lenne elismerni, hogy a szabadság a társadalmi és gazdasági előnyökhöz képest – a két elv szótári rendbe sorolása által meghatározott értelemben – abszolút fontossággal rendelkezik. Első pillantásra az ilyen besorolás annyira kivételesnek és sajátosnak tűnhet, amivel nem érdemes foglalkozni, de ha alaposabban belegondolunk, jóval több szól mellette, mint hinnenk. Én mindenesetre ezt állítom majd (82. §). Továbbá, amikor különbséget teszünk a legalapvetőbb jogok és szabadságok, illetve a gazdasági és társadalmi előnyök között, ezzel az alapvető társadalmi javak olyan különbségét jelezzük, amire lehetőség szerint építenünk kell. E különbség fontos hátrvonalat érkeztet a társadalmi rendszeren belül. Természetesen a felvázolt megkülönböztetés és a javasolt rangsorolás a legjobb esetben is csak közelítő jellegű. Vannak olyan körülmények, amelyek között biztosan tarthatatlanok. Mégis lényeges, hogy éles kövonalakkal rajzoljuk meg az igazságosság elfogadható felfogását; sok más esetben különben is jól elboldogulhatunk a két rangsorolt elvvel. Szükség esetén pedig elővehetjük az igazságosság általánosabb felfogását.

Vannak bizonyos következményei annak is, hogy a két elvet intézményekre alkalmazzuk. Ez számos példával érzékeltethető. Mindenekelőtt az alapszerkezet közös szabályai határozzák meg azokat a jogokat és köteleességeket, amelyekre az elvek utalnak. A társadalom fő intézményei által meghatározott jogok és köteleességek döntik el, hogy szabadok-e az emberek. A szabadság társadalmi formák valamely elrendezése. Az első elv egyszerűen azt kívánja, hogy az alapvető szabadságokat meghatározó szabályokat mindenkire egyformán alkalmazzuk, s hogy ezek mindenki számára biztosítsák a másik szabadságával összeegyeztethető legnagyobb szabadságot. A szabadságot meghatározó jogok körülhatárolását és a lehető legkiterjedtebbnél kisebb szabadságot egyedül az indokolja, ha egyébként itköznének egymással az intézmények által meghatározott egyenlő jogok.

Azután arra is gondolnunk kell, hogy amikor az elvek személyekre utalnak, vagy amikor azt kívánják, hogy valamely egyenlőtlenségből mindenkinek előnye származzon, akkor ez azokra

a reprezentatív személyekre vonatkozik, akik az alapszerkezet által létrehozott különféle tisztségek, hivatalok és egyéb szerepek betöltőit képviselik az eredeti helyzetben. Ily módon a második elv alkalmazásánál felteszem, hogy beszélhetünk a különböző társadalmi helyzetekben lévő emberek képviselőinek jóléti várakozásairól, azaz a pozíció alapján megítélt, egész életre szóló kilátásokról. Általánosan azt mondhatjuk, hogy a reprezentatív személyek várakozásai a jogok és köteleességek alapszerkezetén belüli megoszlásától függenek. Ha ez változik, a várakozások is változnak. Felteszem tehát, hogy a várakozások nem függetlenek egymástól: amikor az egyik helyzetben javulnak a kilátások, feltehetőleg jobbak vagy rosszabbak lesznek a másikkban is. Mivel a második elvet intézményekre alkalmazzuk, ez az elv (pontosabban ennek az elvnek az első része) reprezentatív egyének várakozásaira vonatkozik. Amint majd kiderül, egyik elv sem alkalmazható arra az esetre, ahol meghatározott, név szerint azonosítható személyek között osztanak el meghatározott javakat. Az elvek nem vonatkoznak arra az esetre, amikor azon gondolkodunk, miként osszunk el bizonyos javakat általunk ismert rászorultak között. Ezeknek az elveknek az alapvető intézményes rendet kell szabályozniuk. Nem szabad feltételeznünk, hogy az igazságosságot illetően sok hasonlóság van a javak konkrét személynek való juttatása és a társadalom helyes terve között. Amit a józan ész az előbbinél tanácsol, az az utóbbinál esetleg nem sokat segít.

A második elv tehát kiköti, hogy az alapszerkezet megengedhető egyenlőtlenségei mindenkinek előnyösek legyenek. Ez azt jelenti, hogy az alapszerkezet révén meghatározott összes reprezentatív személy a jövőt mérlegelve indokoltan részesítse előnyben azt a kilátást, hogy lesznek ilyen egyenlőtlenségek, azzal szemben, hogy nem lesznek. Így senki sem igazolhatja a jövedelem vagy a szervezeti hatalom különbségeit azzal, hogy az egyik helyzetben lévő előnyei ellensúlyozzák a másik helyzetben lévő hátrányait. Még kevésbé kárpótolható ezen a módon a szabadság megnyirbálása. Ha a hasznosság elvet alkalmaznánk az alapszerkezetre, akkor arra kellene törekednünk, hogy a lehető legnagyobbra növeljük a reprezentatív személyek várakozásainak összegét (a klasszikus, egy főre eső értelemben), s ezen az alapon egyesek veszteségét mások nyereségével ellensúlyozhatnánk. A két elv ehelyett azt kívánja, hogy mindenki

nyerjen a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekből. Nyilvánvaló azonban, hogy a kezdeti egyenlőségből végtelenül sok olyan helyzethez juthatunk el, amely mindenkinek előnyös. Milyen válasszunk a lehetőségek között? Az elveket úgy kell módosítanunk, hogy meghatározott végkövetkeztetéshez jussunk el. Most ehhez a problémához fordulok.

12. § A MÁSODIK ELV ÉRTELMEZÉSEI

Említettem már, hogy mivel a „mindenki számára előnyös” és a „mindenki előtt nyitva áll” kifejezések nem egyértelműek, a második elv mindkét részének kétféle természetes értelme van. Minthogy ezek egymástól függetlenek, az elvnek négy jelentése lehet. Ha feltesszük, hogy az egyenlő szabadság első elvét csak egyféleképpen érthetjük, akkor – amint azt az alábbi táblázat mutatja – a két elvet négyféle módon értelmezhetjük.

„Mindenki előtt nyitva áll”	A hatékonyság elve	A társadalmi különbségek elve
Egyenlőség mint a pályák nyitottsága a tehetségek előtt	A természetes szabadság rendszere	Természetes arisztokrácia
Egyenlőség mint méltányos esélyegyenlőség	Szabadelvű egyenlőség	Demokratikus egyenlőség

A négy értelmezésből három ismertetek vázlatosan: a természetes szabadság, a szabadelvű egyenlőség és a demokratikus egyenlőség rendszert. Bizonyos tekintetben e három rendszer egymásutánját érezzük inkább magától értetődőnek, pedig az értelmezéseknek az a sora sem érdektelen, amely a természetes arisztokrácián át vezet, és ehhez is fűzők egy rövid megjegyzést. A méltányosságként felfogott igazságosság kidolgozása azt kívánja, hogy döntünk, melyik értelmezést választjuk. Én abban az értelemben, ahogy e fejezetben a fogalmat megvilágítom, a demokratikus egyenlőség rendszert fogadom majd el. Arra az

érvelésre, amely az eredeti helyzetben a demokratikus egyenlőség elfogadását mellett szól, majd csak a következő fejezetben térök rá.

A mindkét irányban első értelmezést a természetes szabadság rendszerének nevezem. Eszerint a második elv első részét a hatékonyság olyan elveként kell felfognunk, amely intézményekre, illetve ebben az esetben a társadalom alapszervezetére vonatkozik: a második részt pedig egy nyitott társadalom rendszereként kell értelmeznünk, ahol a hagyományos értelemben nyitva állnak a pályák a tehetségek előtt. Mindegyik értelmezéssel felteszem, hogy már teljesült az első elv, az egyenlő szabadság elve, és azt is, hogy a gazdaság nagyjából szabadpiaci rendszer, habár a termelési eszközök nincsenek feltétlenül magántulajdonban. A természetes szabadság rendszere azt állítja tehát, hogy az az alapszervezet vezet igazságos elosztáshoz, amely kielégíti a hatékonyság elvét, s amelyben a pozíciók nyitva állnak mindenki előtt, aki be akarja és be tudja tölteni ezeket. A jogok és köteleességek e megállapítására olyan eljárásnézet tekintenek, amely méltányosan osztja el a vagyont és a jövedelmet, a hatalmat és a felelősséget, bármi legyen is az elosztás eredménye. A tan magában foglalja a tisztá eljárási igazságosság eszméjének egy fontos elemét, amit majd a többi értelmezésnél is megtalálunk.

Röviden ki kell tennünk itt a hatékonyság elvének magyarázatára. Ez az elv egyszerűen a Pareto-optimum elve (ahogy a közgazdászok nevezik), az alapszervezetre vonatkozó megfogalmazásban.⁷ Én inkább mindig a „hatékonyság” kifejezést

⁷ A Pareto-optimum elvének bemutatása csaknem minden olyan munkában megtalálható, amely az árak, illetve a társadalmi választás elméletével foglalkozik. Szabatos magyarázatként lásd T. C. Koopmans: *Three Essays on the State of Economic Science* (Három tanulmány a közgazdaságtan tudományának állapotáról). New York, 1957. McGraw-Hill, 41–66. o. Továbbá lásd A. K. Sen: *Collective Choice and Social Welfare* (Közös választás és társadalmi jólét). San Francisco, 1970, Holden-Day Inc., 21. skk. E munkákban minden benne van, ami e könyv céljához szükséges (négy többi is): a kérdések filozófiai vonatkozásait az utóbbi tárgyalja. A hatékonyság elvét Vilfredo Pareto vezette be: *Manuel d'économie politique* (A politika gazdaságtan kézikönyve). Paris, 1909, VI. fejezet, 53. §, továbbá a 89. §, a *A Book of Readings* (Szöveggyűjtemény a hasznosság elméletéhez). New York, 1968, John Wiley, 38. skk. A közömbösségi gömbök tokon fogalmát először F. Y. Edgeworth használta: *Mathematical Psychics* (Matematikai telektan). London, 1888, 21–29. o., lásd még Page: *Utility Theory: A Book of Readings*, 160–167. o.